

УДК 82-1/-9

«КОЛИСЬ В СОНЕТАХ ДАНТЕ І ПЕТРАРКА...» ІВАНА ФРАНКА: КУЛЬТУРОТВОРЧА РОЛЬ ЖАНРУ

Наталя КОЛТАКОВА

*Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного,
кафедра гуманітарних наук,
вул. Героїв Майдану, 32, Львів, Україна, 79012,
e-mail: tala.koltakova@gmail.com*

Розглянуто жанр сонета в його культуротворчій функції. Соціальна, естетична та національна проблематика поінтерпретовані як такі, що поєднуються в одній поезії. Проаналізовано здатність класичної канонічної форми поезії «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» Івана Франка акумулювати багатозарядний зміст у процесі розгортання жанру. Висвітлено відкритість української літератури до світових тенденцій, що поєднуються з усвідомленням національної самобутності.

Ключові слова: сонет, сонетний замок, жанр, культуротворення.

Поезія Івана Франка «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» є своєрідним мистецьким фактом, у якому поєднано і теорію, і практику. Втім, ідеться радше не про теорію у віршованій формі, подібну до традиції Ніколя Буало, а про всеохопність змісту, який обіймає історію сонетного жанру та його культуротворче значення. Жанр ніби виходить за власні межі. Звертаючись до класичної канонічної форми, І. Франко наділив її значенням, не подібним до класицистичних теорій. У творі відчувається властиве романтизму захоплення історією та питаннями націєтворення, але його не можна назвати таким, що зріє на суто романтичному ґрунті. Сам сонетний канон не зовсім узгоджується із прагненням романтиків до мистецької свободи, хоча, наприклад, Адам Міцкевич збагатив польський романтизм «Кримськими сонетами», змістовно оновивши цю сталу форму. Жанр сонета так само дуже цінували символісти. Суворість форми не завадила їм створити самобутні мистецькі світи у своїх сонетах. Очевидно, «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» постав на перехресті різних тенденцій канонічного й неканонічного мистецтва, романтизму й символізму, із якими сусідять реалістично-натуралістичні образи.

Поезія вперше надрукована у другому виданні збірки І. Франка «З вершин і низин» [9, с. 159]. Уже сама збірка перевищує межі звичайного видання поезій. Перше видання «З вершин і низин» (1897) містило в основній своїй частині поему «Панські жарти», і лише 12 сонетів [8, с. 53–62], а «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» був написаний пізніше: у другому виданні вірш датований 24 вересня 1889 року. Саме друге видання збірки 1893 року стало епохальним явищем в українській літературі. Утім, ця епохальність відразу не була належно поцінована. Навіть серед критичних відгуків сучасників зустрічаємо лише рецензію москвофіла Юліана Яворського. Хоча І. Франко дуже сподівався на рецензію Агатенгела Кримського, на що звернув увагу Богдан Якимович – автор післямови до репринтного видання «З вершин і низин», яке вийшло, по суті, через століття після 1893 року [11, с. XVII].

У сенсі унікальності йдеться навіть не стільки про обсяг збірки, скільки про повноту в найкращому сенсі цього слова, ємність «формозмісту» за визначенням Анатолія Ткаченка [6, с. 29]. Це повнота, творена самим автором, який добре усвідомлював кінцеву мету. «Укладаючи матеріал для цієї книжки, – зазначав письменник, – я покинув думку про хронологічний порядок, зовсім не пригожий в книжці так різноманітного змісту, котрій про те хотілося міні придати яку-таку артистичну суцільність» [9, с. 4]. Однією з суттєвих частин збірки є цикл «Сонети», який складається з «Вольних сонетів» і «Тюремних сонетів». «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» є завершальною поезією «Вольних сонетів», уперше надрукованою у виданні 1893 року, хоча деякі інші сонети вже до цього з'явилися в журналі «Світ». А завершальний акорд завжди є важливим. Щодо власне циклу, то йдеться не тільки про буквально «вольні» – написані на волі сонети – і сонети, асоційовані з ув'язненням митця, але й про антитезу вільності й обмеженості жанру. Цю думку автор чітко артикулював у першому з «Вольних сонетів», написаному за класичним взірцем: теза–антитеза–синтез. Утім, саме така побудова сонета на практиці зовсім не є обов'язковою: за слушним спостереженням Ігоря Качуровського, наприклад, «в описовому сонеті терцети можуть служити для розгорнення певної картини, без будь-якого елемента заперечення» [2, с. 131]. Проте Франкові імпонують сонетні антитези: вони не обмежують, а, навпаки, розширюють його творчо-поетикальні можливості. «По-сонетному» антитетичною виглядає й сама назва збірки «3 вершин і низин»: відповідно, сонет можна вважати досить важливим у її цілому жанром. Частково ця поезія реалізує такий субжанр (жанровий різновид), який І. Качуровський називав «сонетом про сонет» [2, с. 131].

Сонетна антитеза поезії «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» складна й доволі широка, така, що формує культурно-історичний контекст поезії. Автор зіштовхує різні культурно-історичні епохи – за термінологією Дмитра Чижевського [12, с. 13]. Саме тому культурно-історичним контекстом постає не лише сучасний Франкові час межі століть, але й цілі епохи, коли в одному творі співіснують Данте–Петрарка–Шекспір–Спенсер. Таким способом, поєднано не лише імена, але й твори, образність і поетику різних митців – майстрів сонетної форми. І. Франко, по суті, ущільнив культурно-історичні епохи, але водночас досяг дивовижної концентрації думки. Культура в цьому разі нанизується на сонет, «історія» якого розгортається в кількох сферах. Якщо скористатися концепцією Нонни Копистянської, то сонет у цій поезії охоплює чотири сфери: 1) «жанр як поняття найбільш абстрактне, загальнотеоретичне»; 2) «жанр як історичне поняття, обмежене в часі і “літературному просторі”» (дантівський, шекспірівський сонет); 3) жанр як «поняття, що враховує специфіку конкретної національної літератури» (італійський, англійський, німецький сонет); 4) жанр, конкретизований в «індивідуальній творчості» [3, с. 32–33]. Своєрідність визначень полягає в тому, що дантівський і шекспірівський сонети стосуються не лише творчості цих видатних митців, й водночас двох усталених типів сонета, тобто групування на два катрени, два терцети (італійський–дантівський–сонет) або ж три катрени та один двовірш (англійський–шекспірівський–сонет).

Сонет походить від італійського *sonetto*, утвореного від латинського *sonus* – звук, це ліричний жанр «твердої строфічної форми», «започаткований представниками сицилійської школи Якопо да Лентіно і П'єра делле Він'є» [4, с. 415]. Попри чіткий формальний критерій (14 рядків, 5-стопний або 6-стопний ямб), жанрова назва пов'язана зі звучанням, а не зі строфікою чи віршовим розміром. По суті, сонет є світовим жанром і на сьогодні наявність його в національній літературі вже сприймається як своєрідне *comme il faut*. В українській

літературі сонет з'явився 1610 року, коли Мелетій Смотрицький у «Треносі» переклав один із сонетів Петрарки, а 1830 року у журналі «Вестник Европы» з'явилися «Два сонета малоросейские», авторство яких, на думку А. Добрянського, належить харківському романтикові Опанасові Шпигоцькому (криптонім Ш.) [1, с. 4].

Однак поява сонета вже не у формі перекладу, а у вигляді самостійного твору ще не означає його розвитку. В Україні неканонічний за своєю суттю романтизм дав перші неперекладні зразки сонета, що виглядає вельми несподіваним з огляду на суворі закони жанру. Певною мірою подібну ситуацію спостерігаємо в польській літературі, де сонет постав не як перекладний, а як самостійний жанр. Високого ж рівня розвитку він набув у поезії А. Міцкевича, якого, однак, критикували за використання сонетної форми. Відтак, сонет не маючи «нічого спільного з характерним для поезики романтизму змішуванням жанрів», парадоксально «став одним з усталених жанрів цієї поезики» [15, с. 27–28]. Очевидно, особлива приналежність сонета полягає в його лаконічності, антитетичності. Саме так можна виявити свою поетичну майстерність, втіливши необмежене в обмеженому. Популярність стислих форм у літературі можна порівняти зі захопленням європейцями лаконічністю хайку.

Франків сонет виростає не лише з широкого літературно-естетичного, але й світоглядно-філософського та культурно-історичного контекстів. Хоча поет на початку і вказав на два типи сонета – італійський та англійський, але сам скористався італійським. Варто відзначити й сміливість митця – не кожен автор наважиться почати власний твір відсиланням до таких велетів світової літератури, як Вільям Шекспір і Данте Аліґ'єрі. Постає Данте пізніше набула у творчості І. Франка ширших обрисів. Так 1913 року вийшла впорядкована ним книга «Данте Аліґ'єрі: характеристика середніх віків», де були вміщені не лише вибіркові переклади з Данте, характеристика його життя і творчості, але й загальнокультурне осмислення доби. Перші розділи праці були написані ще 1905 року, хоча захоплення Данте в І. Франка значно давніше: «Думка про таку дантівську антологію займала мене від давніх літ, ще від тоді, коли я бувши учеником гімназії в Дрогобичі, читав деякі уступи Дантової поеми в німецькій перекладі, а потім пробував читати цілість у польській перекладі Станіславського» [7, с. IV]. Очевидно, захоплення сонетною формою в італійському варіанті постало не без дантівського впливу. Саме переклади лірики (балади, сонети, канцони) видатного італійця І. Франко вважав «найважливішим доповненням» нового видання [7, с. VII]. Цей розділ майстерно впорядкований. Цікаво висвітлений «сонетний діалог» Данте та його друга Гвідо Кавальканті.

Напрочуд важливим є поєднання міркувань митця про Данте із виходом на розмисли про культуру взагалі. Розділ про характеристику Середньовіччя автор почав з питання про сутність культури. Хоча будь-яке визначення й приречене на неповноту, але Франкове розуміння постає напрочуд емним: ідеться про нагромадження знання не лише фахового, а передусім «загального, непридатного для практичних потреб, але такого, що творить так званий світогляд чоловіка» [7, с. 24]. Маємо визначення культури як знання особистісного, світоглядного та неутилітарного. Так само в культурному й навіть культуротворчому аспекті постає сонет у Франковій творчості. Із цього погляду поезія «Колись в сонетах Данте і Петрарка...» є концептуальною, культурно наповненою. Вказані митці виявляються культурними символами цілих епох. Особливо багатим спектром асоціацій у культуротворчому плані наділений образ Данте, який не тільки став «батьком національної мови Італії», але й, за висловом Іларіона Свенціцького, «світичем на загальному шляху розвитку кожної

людової мови до найвищих щаблів представництва людського духа» [5, с. 4]. Важливо, що національна мова Італії поруч з іншими жанрами постала на початках свого літературного формування й у сонетній формі.

Мовне питання так само опосередковано присутнє у цій Франковій поезії. Адже культуротворчий процес неможливий без удосконалення національної мови. Невипадково автор старанно шліфував свою мову, готуючи друге видання «З вершин і низин». А складна своєю стислістю сонетна форма вимагає досить високого рівня розвитку мови, саме національної. Адже просто мова, підсумовує Стефанія Скварчинська, – «поняття узагальнене», на практиці йдеться про «конкретні мови, витворені певними цілісними спільнотами» [14, с. 9]. Національна мова у процесі культуротворення реалізується й через окрему особистість, особливо, якщо йдеться про таких велетів духу, якими були Данте (для італійської культури взагалі та літератури зокрема) та І. Франко для української. Ці постаті якоюсь мірою зближуються й в аспекті поєднання філософсько-наукової та мистецької діяльності. Антуан-Фредерік Озанам, французький філолог-філософ ХІХ століття, вказав на таку сутнісну рису творчості Данте, яку можна застосувати й до характеристики Франкового світу – «поєднання двох речей, дуже рідкісних: поетичної й популярної філософії та філософської й по-справжньому соціальної поезії» [13, р. 12]. Очевидно, такий синтез сприяє утвердженню культуротворчої ролі сонета. Адже культура вбирає в себе і науку, і мистецтво.

Тож постає питання, як саме жанр пов'язаний із культуротворчим і мовотворчим процесом? Через світовий жанр сонета утверджується не лише місце української літератури у світовій, але і її самобутність. Предметом поетичної рефлексії стає не лише історія жанру, але й історія націй у світлі жанру, тобто стикаємося з символічною формою подання, коли крізь менше поняття проступає більше, багатозначне й різномістове. У поезії осмислена не лише соціальна й національна, але й естетична проблематика.

Естетика вірша витворюється через актуалізацію категорії прекрасного («Колись в сонетах Данте і Петрарка, / Шекспір і Спенсер красоту співали, / В форму майстерну, мов різьблена чарка, / Своєю любов, мов шум-вино, вливали») [10, т. 1, с. 150]. У сонеті недаремно зринає прекрасне як естетична категорія, адже в перших двох рядках названо видатних митців доби Відродження, звичайно, з певними відмінностями: Данте знаменував перехід від Середньовіччя до Відродження, В. Шекспір творив на межі бароко й Ренесансу. Щодо Едмунда Спенсера як знаного сонетаря, то в нього знаходимо навіть пряме оспівування краси, навіть текстуально схоже з декларованим у першому рядку Франкового сонета описом: «The sovereign beauty which I doo admire, / Witnesse the world how worthy to be prayzed!» («Досконала краса, яку оспівую, засвідчує перед світом, що гідна хвали») [16, р. 12]. При цьому І. Франко сонети Е. Спенсера не перекладав, але, очевидно, був із ними знайомий. Натомість І. Франко не лише творить власні, але й активно перекладає сонети Данте [10, т. 12, с. 73–75; 78–80] й В. Шекспіра [10, т. 12, с. 339–345]. Ренесансна основа, реалізована як визнання прекрасного головною естетичною категорією, лишається. До цього долучається категорія вишуканого, реалізована через порівняння з «різьбленою чаркою», точніше – саме з її формою. Насолода від читання сонета та його чуттєве наповнення порівняно з вином. Прекрасне ж поєднане з поняттям любові у кращих платонівських традиціях.

Світоглядний вектор вірша є передусім дуалістичним, що впливає з власне сутності сонета. Іdealізм та матеріалізм «нанізуються» на нього в першому і другому катренах. Ідилічний (посилений згадкою про Е. Спенсера) та героїчний пафос («патріотична свар-

ка» в Німеччині) дещо знижується через натуралістично-реалістичні образи, які реалізує «сонетний замок». У ньому естетична категорія прекрасного антитетично сполучається зі своєю парою – потворним – авгієвими стайнями: саме такого означення набувають у Франковій версії тогочасні літературно-культурні умови. Проте за такої різкості сильнішою постає спонука до дії, змін, активної участі у процесі культуротворення: «Нам, хліборобам, що з мечем почати? / Прийдець нову зробити перекову: / Патріотичний меч перекувати...» [10, т. 1, с. 150]. І ці зміни мають вноситися не мечем, а звичним для українців способом – вкоріненістю у своїй землі – так званим антеїзмом, підкресленим через промовисту алітерацію («щоб жито жать, життя основу»).

Суб'єктна організація поезії вирізняється чіткою комунікативною модальністю. Поезія адресована українському читачеві. Проте перед нами не банальний заклик до боротьби, а зважена думка перекувати меч на «плуг», щоб ним «обліг будущини орати». Сонет оформлюється як сонет-заклик, не позбавлений і певного осуду (згадувані «авгієві стайні»). Звичайно, в цьому разі І. Франко дещо перебільшував: тогочасна українська культура, попри перешкоди, перебувала на стадії розвитку, вироблення й кристалізування. Проте критицизм є суттєвою ознакою культурної зрілості, яка передбачає не апологію, а осмислення. Тип нарації побудований на переході від безособової оповіді з позиції майже позачасового «колись» до більш конкретного «ми» (нам), що дає змогу зробити певне коло: вийти за межі власної культури й повернутися до неї. Відповідно, змінюється й тональність викладу – від урочистої до невимушеної, дещо насмішливої. Проте в цій насмішці проглядається навіть певна інтимно-ласкава інтонація.

Ліричний сюжет поезії ґрунтується на сонетній антитезі. Другий катрен, як і належить у сонеті, є антитетичним до першого. Чиста краса змінюється соціальною проблематикою («ту чарку німці в меч перекували»). Ідеться про «Броньовані сонети» (1813) німецького поета й науковця Фрідріха Рюккerta, на що вказує примітка самого І. Франка у другому виданні «З вершин і низин». Опосередкована вказівка на роздрібненість Німеччини початку ХІХ століття викликає асоціації з роз'єднаністю українських земель. Відповідно, формально обмежений жанр сонета виявляється змістовно відкритим до будь-якої тематики – від естетичної до соціальної, що набуває й фонічного втілення через наступну, здавалося б, зовсім «неестетичну» алітерацію: «“Панцирний” їх сонет, як капрал, гарка» [10, т. 1, с. 150]. Цей образ віддлує певним натуралізмом, що становить контраст до першого катрена. Поетична композиція містить елементи не тільки ретроспекції, закоріненості в минулому, але й перспекції, що полягає у зверненні до майбутнього, очікуванні перетворень.

Іконосфера поезії живиться такими макрообразами, як українська, італійська, англійська та німецька література й культура. В. Шекспір і Данте змальовані радше як «культурні герої» на теренах національної та світової літератури. Особливим ліричним «персонажем» постає сам сонет, історія якого «оповідається». Усі ці образи співіснують у динамічному хронотопі, який охоплює декілька століть. Сонет прочитується не лише алегорично, але й багатошарово-символічно – як зв'язок епох у великому культурному просторі. Ця всеохопність насичує сонет інтертекстульними образами, що полягають у постійних відсиланнях до інших літератур. На перший погляд, може скластися враження «перенасиченості» інтертекстом, проте він настільки органічно злитий із власне текстом, що стає з ним одним мистецьким цілим.

Тож аналізований сонет постає напрочуд оригінальним літературним явищем: з одного боку, у ньому стисло висвітлена історія становлення жанру та його естетичних засад,

а з іншого – акцент зроблено на культуротворчому потенціалі української літератури, яка з розвитком жанрових форм має зайняти чільне місце в загальному контексті світової літератури. Літературна концепція тісно перетинається з культурологічними міркуваннями про вкоріненість української нації в землі та співприродність для неї хліборобської праці. Зрештою, йдеться не тільки про хліборобську працю, а й взагалі про поступову наполегливу працю на ниві національної культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Добрянський А.* Живі, грізні, огромні сонети / А. Добрянський // Український сонет. – К. : Радянський письменник, 1976. – С. 3–20.
2. *Качуровський І.* Генерика і архітектоніка : у 2 кн. Т. 2 / І. Качуровський. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2008. – 376 с.
3. *Копистянська Н.* Жанр, жанрова система у просторі літературознавства / Н. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
4. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. Т. 2 / авт.-укл. Ю. І. Ковалів. – К. : Академія, 2007. – 624 с.
5. *Свенціцький І.* Данте любови співець безсмертний / І. Свенціцький. – Львів : Ставропігійський інститут, 1922. – 16 с.
6. *Ткаченко А.* Мистецтво слова / А. Ткаченко. – К. : Київський університет, 2003. – 448 с.
7. *Франко І.* Данте Аліг'єрі: Характеристика середніх віків / Іван Франко. – К. : Товариство прихильників української літератури, науки і штуки, 1913. – 248 с.
8. *Франко І.* З вершин і низин / Іван Франко. – Львів : Друкарня НТШ, 1887. – 252 с.
9. *Франко І.* З вершин і низин / Іван Франко. – Львів : Друкарня НТШ, 1893. – 474 с.
10. *Франко І.* Зібрання творів: у 50 т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1976–1986.
11. *Франко І.* З вершин і низин. Збірник поезій Івана Франка: Репринтне відтворення з вид. 1893 / І. Франко ; упоряд. та автор післямови Б. Якимович. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – 468 с.
12. *Чижевський Д.* Культурно-історичні епохи / Д. Чижевський. – Авгсбург ; Монреаль : Товариство прихильників УВАН, 1978. – 16 с.
13. *Ozanam A.-F.* Dante et la philosophie catholique / A.-F.Ozanam. – Paris, 1840. – 410 p.
14. *Skwarczyńska S.* Wstęp do nauki o literaturze / S. Skwarczyńska. – Warszawa : Pax, 1954. – Т. II. – 572 s.
15. *Słowiańska metryka porównawcza. V Sonet / pod red. L. Pszczolowskiej i D. Urbanskiej.* – Warszawa : IBL, 1993. – 176 s.
16. *Spenser E.* Sonnets and Poems / E. Spenser. – London : John Long, 1906. – 152 p.

Стаття надійшла до редакції 03.11.2014

Прийнята до друку 10.11.2014

**«ONCE IN THE SONNETS BY DANTE AND PETRARCH ...»
BY IVAN FRANKO: THE CULTURE SHAPING ROLE
OF THE GENRE**

Natalia KOLTAKOVA

*Hetman Petro Sahaydachnyi Army Academy,
Department of Humanities,
32, Heroes of Maidan Str., Lviv, Ukraine, 79012,
e-mail: tala.koltakova@gmail.com*

The article examines the culture shaping function of the sonnet genre. Social, aesthetic and national issues are perceived as integral elements of one verse. The capacity of a classical canonical form of Franko's poetry «Once in the sonnets by Dante and Petrarch» to accumulate the multi-layered content in the genre evolvement has been analyzed. It has been acknowledged that Ukrainian literature is open to the world trends and at the same time retains realization of the national identity.

It has been ascertained that the sonnet in question appears a unique literary phenomenon: on the one hand, it briefly highlights the history of development of the genre and its aesthetic principles, and on the other hand focus is drawn to the culture shaping potential of the Ukrainian literature, which, nurturing genre forms, is destined to occupy the leading position in the general context of world literature. The literary conception is closely intertwined with the culturological considerations about the Ukrainian nation being rooted in land and being connate with agricultural work.

Keywords: sonnet, genre, sonnet structure, shaping the culture.